

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΡΙΚΑ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΙΚΟΥ Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ πρώτη Ἀκαδημία στήν Ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητας, ἡ αὐθεντική Ἀκαδημία, ἰδρύθηκε πρὶν εἴκοσι τρεῖς αἰῶνες καὶ πλέον, καὶ συγκεκριμένα τὸ 387 π.Χ., ἢ περίπου τότε, ἀπὸ τὸν ὑπάτο φιλόσοφο τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Οἰκουμένης, Ἀριστοκλέα τοῦ Ἀρίστωνος, τὸν ἐπονομαζόμενο Πλάτωνα· καὶ ἐπὶ τὴν ἐμπνευσμένη καὶ ἐμπνευστική διεύθυνσή του ὑπηρέτησε δημιουργικὰ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη ἐπὶ τέσσερες δεκαετίες· ἀλλὰ καὶ ὕστερα, ἐπὶ ἑννέα αἰῶνες καὶ πλέον, ἐξακολούθησε τὴ διακονία τῆς φιλοσοφίας ἀδιάλειπτα, ἕως ὅτου διαλύθηκε τὸ 529 μ.Χ., μὲ τὴν ἀπαγορευτικὴ τῆς φιλοσοφίας διαταγὴ τοῦ Ἀυτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ.

Δέκα τέσσερες αἰῶνες πέρασαν ἀπὸ τότε καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία ἵδρυσεν τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, μὲ «συντακτικὴν» ἀπόφαση, τὸ 1926. Μάλιστα, ἡ «συντακτικὴ» αὕτη ἀπόφαση κυρώθηκε, ὥστε καὶ ἀπέκτησε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑπόστασις νομικὴ ἀπταιστή, μὲ τὸν ψηφισμένο ἀπὸ τὴ Βουλὴν, μετὰ εἰσήγησιν τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Κωνσταντίνου Γόντικα, Νόμο 4398. Καὶ ὁ Νόμος αὐτὸς φέρει χρονολογίαν 1929, δέκα τέσσερες αἰῶνες ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ 529 μ.Χ.

Πρώτιστη ἀποστολὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι ἡ διακονία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἦθος ὁμῶς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξε ἀνέκαθεν οἰκουμενικό. Ἀποτελεῖ, ἄρα, καθῆκον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁ ἐορτασμός ἐπετειῶν πρὸς τιμὴν ἡρώων τοῦ πνεύματος ὄχι μόνον τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων ἐθνῶν.

Στὴν ἀποφινὴ συνεδρία τιμοῦμε τὸν ἐπιφανέστερο φιλόσοφο τῆς Γερμανίας, τὸν Immanuel Kant.

Ἐπισημασμένη τῆς ἐορταστικῆς αὐτῆς συνεδρίας εἶναι ἡ διακοσιοστὴ ἐπέτειος τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ κύριου ἔργου τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας του «*Kritik der praktischen Vernunft*» (Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου).

Ὁ Kant εἶναι φιλόσοφος κορυφαῖος, ὄχι μόνο τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ γενικὰ τῆς μεταμεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος *Karl Jaspers*¹ ἀναγορεύει τὸν Kant σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς θεμελιωτές, ὅπως τονίζει, τοῦ φιλοσοφεῖν, τρίτον δηλαδὴ χρονικὰ, μὲ πρῶτο καὶ δεύτερο τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Αὐγουστῖνο. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ Γάλλος ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας *Jacques Chevalier*² παραλληλίζει τὸν Kant μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν *Descartes*. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι ἀμετροέπειος ἢ ἔκφραση τῆς γνώμης, ὅτι ὁ Kant εἶναι μακρινὸ τέκνον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος, ἢ καὶ τοῦ Λυκείου τοῦ Ἀριστοτέλους, δηλαδὴ ἔμμεσα ἔστω ἐπηρεασμένος, παρακινημένος καὶ στηριγμένος, ἰδιαίτερα στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία του, ἀπὸ ἐδραῖες ἐννοιακῆς διακρίσεως τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀριστοτέλειας φιλοσοφίας.

Γεννημένος ὁ *Immanuel Kant* σὲ πόλιν τῆς βορειοανατολικῆς Γερμανίας, τὴν *Koenigsberg*, στὶς 22 Ἀπριλίου 1724, ἔζησε ὅλη τὴ ζωὴ του ἐκεῖ, προσηλωμένος στὴ γενέτειρα ὅπως ὁ Σωκράτης καὶ ἀφιερωμένος στὴ φιλοσοφία, ὡς ζήτηση ριζικῆ τῆς ἀλήθειας καὶ ὡς ἄσκηση ἀκέραιη τοῦ καθήκοντος, ὅπως ὁ Σωκράτης ἐπίσης, ἔστω καὶ ἂν μὲ διαφορετικῆς ἐξωτερικῆς συνθήκης βίου καὶ λόγου καὶ μὲ διαφορετικὸν τρόπο θανάτου.

Εὐτύχησε ὁ Kant νὰ μὴ χρειασθεῖ τὴν ἡρωϊκὴν στάση ἀντίκρου σὲ δραματικῆς ὥρες τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ προπάντων ἀντίκρου στὸ θάνατο. Κατὰ ὀρισμένην περίοδο μόνο τῆς ζωῆς του, μεταξὺ 1792 καὶ 1797, βρέθηκε σὲ μικρὸς μᾶλλον προστριβὲς πρὸς τὴν Κυβέρνηση τῆς Χώρας του, σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία του καὶ τὶς δημοσιεύσεις του γιὰ κάποια θέματα. Εἶχε ὅμως ἀπὸ νέος τὴν ἐμμονὴν στὸν «θεωρητικὸν βίον», πέραν ἀπὸ τὸν «ἀπολαυστικὸν βίον» καὶ τὸν «πολιτικὸν βίον». Καὶ σὲ ἡλικία ὀγδόοντα ἐτῶν, 12 Φεβρουαρίου 1804, παραδόθηκε φυσιολογικὰ στὸ θάνατο, περιβλημένος μὲ δόξα καὶ τιμὴ, ὡς ὑπέρτατος σεβαστὸς Καθηγητῆς καὶ ὡς μέγας ρηξικέλευθος φιλόσοφος.

Ὁ Kant ὡς τὰ δέκα τρία χρόνια του εἶχε δεχθεῖ τὴν ἠθοπλαστικὴν ἐπίδραση τῆς μητέρας του, γενναίας μὲ βαθιὰ θρησκευτικότητα καὶ ἠθικότητα καὶ μὲ

1. Στὸ βιβλίον του «*Plato, Augustin, Kant—Drei Gruender des Philosophierens*» *Muenchen*, 1957.

2. Στὸν τρίτον τόμον τοῦ ἔργου του «*Histoire de la pensée*», *Paris*, 1961, σ. 638.

πραϋντική τρυφερότητα. Ὁρφανὸς ἀπὸ αὐτὴν σὲ ἡλικία δέκα τριῶν ἐτῶν, δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ τὴν ἀναπολεῖ μὲ εὐλάβεια καὶ εὐγνωμοσύνη. Κατὰ ἰδική της ἐπιλογὴ μαθήτευσε ἀπὸ τὰ ὀκτὼ χρόνια του σὲ σχολεῖο αὐστηρὸ, τὸ *Collegium Fridericianum*, ὅπου ἐπικρατοῦσε πνεῦμα λουθηρανῆς εὐσέβειας. Τὸ 1740, σὲ ἡλικία δέκα ἕξι ἐτῶν, ἄρχισε νὰ παρακολουθεῖ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Koenigsberg τὴ διδασκαλία τοῦ Martin Knutzen, καθηγητῆ ἀξιόλογου. Ἀπὸ τὸν Knutzen ὁ Kant διδάχθηκε τὴ φιλοσοφία τοῦ διάσημου τότε Christian Wolff, ἀλλὰ καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Leibnitz, καὶ ἀκόμη τὴν ἐπιστήμη τοῦ Newton. Καί, ἂς μὴ λησμονοῦμε, ἡ φιλοσοφία τοῦ Leibnitz ἦταν διαποτισμένη ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ πλατωνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπῆρξε πνευματικὴ σπορὰ γόνιμη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant³.

Ἐπιηρεασμένος σὲ μέγα βαθμὸ ἀπὸ τὸν Newton ἐμφανίζεται ὁ Kant, νέος ἀκόμη, στὰ χρόνια 1747 ἕως 1755, ὅταν ἐπὶ ὀκτὼ χρόνια ἔζησε ὡς οἰκοδιδάσκαλος, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἐπιούσιου, καὶ δημοσίευσε τὰ πρῶτα ἔργα του. Σπουδαιότερο μεταξὺ τους, καὶ σπουδαιότατο, εἶναι τὸ δημοσιευμένο τὸ 1755, σὲ ἡλικία τριάντα ἐνὸς χρόνων τοῦ συγγραφέα του, μὲ τίτλο «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels» (Γενικὴ Ἱστορία τῆς Φύσεως καὶ Θεωρία τοῦ Οὐρανοῦ). Τὸ ἔργο αὐτὸ ὑπῆρξε περισπούδαστο. Σαράντα ἕνα χρόνια ὕστερα, τὸ 1796, δημοσιεύθηκε τὸ ἔργο τοῦ Laplace «Exposition du système du monde». Καὶ ἀπὸ τότε, ὡς καὶ τίς ἡμέρες μας, γίνεται ἀναφορὰ στὴν οἰονεὶ κλασσικὴ θεωρία τοῦ σύμπαντος Kant-Laplace.

Τὸ ἴδιο ἔτος, 1755, ὁ Kant ἀναγορεύθηκε Ὑφηγητής.

Στὴν περίοδο 1755 ἕως 1770 ὁ Ὑφηγητῆς ἤδη Kant, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς ἐπιστημοσύνης τοῦ Newton, προχώρησε βαθμιαῖα πρὸς τὴ χειραφέτησή του ἀπὸ τὸν λογοκρατικὸ δογματισμὸ τοῦ Wolff. Στὴν περίοδο αὐτὴ ὁμως δέχθηκε ἰσχυρὲς ἐπιδράσεις καὶ ἀπὸ δυὸ ἀκόμη σπουδαίους, καὶ ἰδιαίτερα τολμηροὺς, φιλοσόφους, τὸν Hume καὶ τὸν Rousseau.

Ρητὰ ἔχει δηλώσει ὁ Kant ὅτι ὁ Hume τὸν ἐξύπνησε ἀπὸ τὸν «δογματικὸ ὕπνο», δηλαδὴ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴ χειραφέτησή του ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ Wolff προπάντων. Βέβαιο φαίνεται, ὅτι ἡ «κριτικὴ» περίοδος τοῦ βίου τοῦ Kant, ὡς φιλοσόφου εἶχε ἀρχίσει, ὅπως καὶ δηλώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον, τὸ 1769 περίπν. Ἄλλωστε διαφαίνεται αὐτὸ κάπως ἤδη στὴ δημοσιευμένη τὸ 1770, λατινικὰ γραμμένη, διατριβὴ του «De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principi-

3. Jacques Chevalier, ὅπ. ἀν., σ. 759, ὑπόσ. 81.

riis», όπου εμφανίζονται όρισμένες έδραϊες προϋποθέσεις τής «κριτικής φιλοσοφίας». Μὲ τὴ διατριβὴ αὐτὴ προσάπτων καὶ ἔγινε ὁ Kant Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Koenigsberg, στὴν ἔδρα τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς.

Ἐνδεκα χρόνια σύντονης πνευματικῆς ἐργασίας τοῦ Kant θὰ μεσολαβήσουν ἔκτοτε καὶ θὰ δημοσιευθεῖ τὸ 1781 τὸ ἀριστούργημά του, ἐπιβλητικὴ ἔκφραση τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, ἢ «Kritik der reinen Vernunft» (Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου).

Τὸ βαρὺ αὐτὸ ἔργο ἀποτελεῖ ἔκτοτε ὁρόσημο στὴν Ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας καὶ πραγματώνει τὴν «κοπερνικανικὴ στροφὴ» τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ὅπως θὰ γράφει ὁ Kant ὁ ἴδιος τὸ 1787 στὸν Πρόλογο τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τοῦ θεμελιακοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Μὲ τὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου ἔκλεισε ὀριστικὰ ἡ λεγόμενη «προκριτικὴ» περίοδος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, ὀριογραφημένη χρονικὰ μεταξὺ 1747 καὶ 1777, ὅπως τουλάχιστον καθορίσθηκε στὴν ἐκδόση τῶν Ἀπάντων του ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου (1902-1928).

Ἀλλὰ ἡ Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ἂν ὑπῆρξε μέγα πνευματικὸ τρίπτυχο τοῦ Kant, δὲν ὑπῆρξε καὶ ὁ ἔσχατος ἀναβαθμὸς τῆς πνευματικῆς πορείας του. Ἐξ ἄλλου, ὁ Kant φιλοσόφησε ὄχι μόνο γιὰ νὰ διερευνήσῃ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἔγκυρη γνώση, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀκοίμητη ἔγνοια γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν Ἠθικὴ. Στὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ἀγώνισμα εἶχε ἄλλωστε βαθύβλυστες παρορμήσεις καὶ ἀπὸ τὴν παιδικὴ του καὶ νεανικὴ του ἀνατροπὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἐνθουσιαστικὴ ἀναστροφὴ του μὲ τὰ ἔργα τοῦ Rousseau. Πράγματι, ἀντίστοιχη πρὸς τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Hume ὡς πρὸς τὴ γνωσιθεωρία ὑπῆρξε ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Rousseau ἐπὶ τοῦ Kant ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ, ἢ καὶ ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας.

Καὶ ἰδοὺ ὅτι ὁ Καθηγητὴς ἤδη ἀπὸ τὸ 1770 Immanuel Kant, ἀφοῦ τὸ 1783 δημοσίευσε τὸ παραρτηματικὸ μᾶλλον τῆς «Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου» μικρότερο ἔργο του «Prolegomena zu einer jeden kuenftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten koennen» (Προλεγόμενα σὲ κάθε μελλοντικὴ Μεταφυσικὴ...), δύο χρόνια ὕστερα, τὸ 1785, δημοσιεύει τὸ ἔργο του «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten» (Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν), ὅπου ἀναπτύσσει ἔδραϊες ἔννοιες τῆς ἠθικῆς, σημαντικώτατες γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς φιλοσοφικὰ διαπλασμένης ἠθικῆς. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγο σχετικὰ χρόνον εἶχε συγγραφεῖ καὶ δημοσιευθεῖ μὲ χρονολογία 1788 τὸ κύριο ἔργο ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, ἢ «Kritik der praktischen Vernunft» (Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου)⁴.

4. Ἡ ἐκτύπωσή της φέρεται ὡς ὀλοκληρωμένη τὸν Δεκέμβριον ἤδη τοῦ 1787. Βλ. τὴν ἐκδόσιν της ἀπὸ τὸν Karl Kehrbach, τὸ 1878, σ. V. Οἱ παραπομπές μας στὶς σελίδες τοῦ κειμένου της γίνονται σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς.

Ἡ δεύτερη αὐτῆ «Κριτική», μὲ ἀντικείμενο ἤδη ὄχι τὴ θεωρία, ἀλλὰ τὴν πράξη, ὡς λειτουργία τοῦ καθαρῶ λόγου, ἔχει καθιερωθεῖ ὡς κλασσικὸ ἔργο τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἔστω καὶ ἂν ἡ «Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν», δημοσιευμένη τρία χρόνια πρὶν, εἶχε ἤδη ἐκθέσει τὰ οὐσιωδέστερα ἴσως στοιχεῖα⁵ τῆς Ἡθικῆς τοῦ Kant. Ἀλλά, νομίζομε, ἂν ἡ «Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν» εἶναι πρόβαση τελεσφόρα πρὸς τὴ θεμελίωση φιλοσοφικὰ τῆς Ἡθικῆς, ἢ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» εἶναι φιλοσοφία τῆς Ἡθικῆς, τῆς ἤδη θεμελιωμένης, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀνάπτυγμα γενικῆς πραξιολογίας.

Ἐξ ἄλλου, ἀξίζει νὰ ὑπομνησθεῖ, ὅτι ἀπὸ τὸ 1764 διαφαίνεται κάπως ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Kant πρὸς τὴν ἀδυστηρότατη Ἡθικὴ, τὴν ἄρτια ἐκφρασμένην στὴν «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου». Δημοσιεύτηκαν τότε δύο ἔργα του, μὲ τίτλο τὸ ἓνα «Ueber die Deutlichkeit der Grundsätze der natuerlichen Theologie und der Moral» (Περὶ τῆς προφανείας τῶν βασικῶν προτάσεων τῆς φυσικῆς θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς), καὶ μὲ τίτλο τὸ ἄλλο «Beobachtungen ueber das Gefuehl des Schoenen und des Erhabenen» (Παρατηρήσεις περὶ τοῦ συναισθήματος τοῦ ωραίου καὶ τοῦ ὑψηλοῦ). Καὶ στὰ δύο ἐμφανίζονται θεωρήματα βασικὰ τῆς ὠριμῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, ἔστω ἀκόμη ἀναπτύκτα.

Ἐπίσης, πρέπει νὰ ὑπομνησθεῖ, ὅτι συμπληρώνεται ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant μὲ ἄλλα, μικρότερα, δημοσιεύματα, καὶ προπάντων μὲ δύο ἔργα του, μεταγενέστερα τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, μάλιστα καὶ τῆς δημοσιευμένης τὸ 1790 «Kritik der Urteilkraft» (Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως): τὶς ὑπὸ τὸν συνθετικὸ τίτλο «Metaphysik der Sitten» (Μεταφυσικὴ τῶν Ἡθῶν) δημοσιευμένες τὸ 1797 δύο πραγματεῖες, «Metaphysische Anfangsgruende der Rechtslehre» (Μεταφυσικὲς ἀρχὲς τῆς Θεωρίας τοῦ δικαίου) καὶ «Metaphysische Anfangsgruende der Tugendlehre» (Μεταφυσικὲς ἀρχὲς τῆς Θεωρίας τῆς ἀρετῆς).

Ἐχω ἐπίγνωση, ὅτι ἀποτελεῖ παράτολμο ἐγχείρημα ἢ προσπάθεια νὰ παρουσιάσω ἐδῶ ἀπόψε καὶ σὲ χρόνον μικρότερον ἀπὸ μία ὥρα τὴν Κριτικὴν τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου τοῦ Kant, βιβλίον διακοσίων ἐνεήντα δύο σελίδων στὴν πρώτη ἐκδοσὴ του, κατάμεστο ἀπὸ φιλοσοφικοὺς διαλογισμοὺς σπάνιας δξύνουας, συναρτημένους ἄλλωστε μὲ τὶς προγενέστερες φιλοσοφικὲς ἐπιτευξεις τοῦ συγγραφέα του, καὶ προορισμένους νὰ ἐπιλύσουν προβλήματα ἐδραῖα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφίας γενικά.

5. Βλ. Παπανούτσου, Ἡθικὴ, 1970³, σ. 123, 135-136.

Ἡ ἀπόφαση ὅμως νὰ τολμήσω εἶναι ριζωμένη καὶ στὴν προσωπικὴ μου ἱστορία ὡς διακόνου τῆς Φιλοσοφίας. Στὰ νεανικά μου χρόνια ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant ὑπῆρξε ἡ τρίτη, καὶ ἰσότημῃ σχεδόν, πηγὴ τῆς οὐσιαστικῆς παιδείας μου, παράλληλα πρὸς τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος καὶ πρὸς τὴν ἠθικὴ, προπάντων, φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἡ σημερινὴ πραγματεία μου γιὰ τὸν Kant θὰ φέρει ἐξ ἄλλου καὶ τὰ ἴχνη τῆς τριαδικῆς αὐτῆς πρώτης φιλοσοφικῆς παιδείας μου.

Ἄς ἐμπιστευθοῦμε, λοιπόν, τὴν παλαιὰ αὐτὴ οἰκειότητα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Kant καὶ ἄς ἀνεχθοῦμε τίς ὅποιες τυχὸν ἐλλείψεις τῆς σημερινῆς πανηγυρικοῦ χαρακτήρα πραγματείας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔχουν τὰ οὐσιωδέστερα ἐκτεθεῖ καὶ προβληθεῖ ἐπάξια τῆς ὥρας. Οἱ φαινόμενες ἐπαναλήψεις, δηλαδὴ μᾶλλον ἐπαναπραγματεύσεις τοῦ ἴδιου σχεδὸν θέματος, εἶναι ὠχρὴ μόνον ἀντανάκλαση τῶν συγγραφικῶν αὐτῶν χαρακτηριστικῶν τῆς δομῆς τοῦ κειμένου τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου.

Ἡ Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: «*Elementarlehre der reinen praktischen Vernunft*» (Στοιχειακὴ Θεωρία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ) καὶ «*Methodenlehre der reinen praktischen Vernunft*» (Μεθοδολογία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ). Τὸ πρῶτο μέρος ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο: «*Die Analytik der reinen praktischen Vernunft*» (Ἡ ἀναλυτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ) καὶ «*Dialektik der reinen praktischen Vernunft*» (Διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ).

Ὡς τώρα εἶχαμε τηρήσει τὴ συνηθισμένη μετάφραση τῆς *Vernunft* μὲ «Λόγος». Ἄς συγχωρηθεῖ ἀπὸ τώρα ὅτι προτιμοῦμε τὴν ἐκφραστικώτερη μετάφραση τῆς *Vernunft* μὲ «νοῦς», καὶ μόνον διατηροῦμε τὴ συνηθισμένη μετάφρασή της μὲ «Λόγο» στοὺς τίτλους τῶν ἔργων τοῦ Kant.

Στὴ διάρθρωση τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου προβάλλει ἔκδηλα ἡ ἀντιστοιχία μὲ διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου, καθὼς καὶ ἡ χρῆση φιλοσοφικῶν ὄρων ἑλληνικῶν, ἀριστοτελείων εἰδικώτερα, ὅπως «ἀναλυτικὴ», «διαλεκτικὴ», «μέθοδος», καθιερωμένων ἤδη ἀπὸ αἰῶνες στὴ δυτικοευρωπαϊκὴ φιλοσοφία.

Ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν πεποίθησιν τοῦ Kant, ὅτι ἡ *Vernunft* (Λόγος ἢ νοῦς) εἶναι κάτι ἐνιαῖο· εἴτε πραξιακὰ λειτουργεῖ εἴτε γνωσιακὰ (σ. 145)· προδίδει ὅμως ἐπίσης, νομίζομε, πρόσδεση τοῦ Kant (σ. 128) στὶς φιλοσοφικὰς ἐπιτευξέεις τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ἢ ἀκόμη καὶ σημαίνει κάποια τάση, χάριν τοῦ συστήματος, γιὰ παραλληλισμὸ τῆς πραξιακῆς λειτουργίας τοῦ νοῦ πρὸς τὴ γνωσιακὴ λειτουργία του, παρὰ

τή ρητή διακήρυξη τοῦ καιρίου διαφορισμοῦ τῆς πραξιακῆς ἀπὸ τῆ γνωσιακῆ (σ. 1), μάλιστα καὶ τοῦ «πρωτείου» τῆς πρὸς αὐτὴν (σ. 146).

Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἠθικὴν τοῦ Kant ἡ παραδοχὴ τοῦ «πρωτείου» τοῦ πρακτικοῦ νοῦ πρὸς τὸν θεωρητικὸν νοῦ. Τὸ «πρωτεῖο» αὐτὸ θεμελιώνεται καὶ μὲ εἰδικὰς ἀναπτύξεις σὲ κεφάλαιο τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου ὑπὸ τὸν τίτλο «Von dem Primat der reinen praktischen Vernunft in ihrer Verbindung mit der spekulativen». Ἀξίζει μάλιστα νὰ παρατηρηθεῖ, ὅτι ὁ τίτλος αὐτὸς «Περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ καθαρῶν νοῦ στὴ σύνδεσίν του μὲ τὸν θεωρητικόν», δηλαδὴ τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἀκολουθεῖ δύο ἄλλα, μὲ τίτλους «Ἡ ἀντινομία τοῦ πρακτικοῦ νοῦ» τὸ πρῶτο, «Κριτικὴ ἄρση τῆς ἀντινομίας τοῦ πρακτικοῦ νοῦ» τὸ δεύτερο, καὶ ἀκόμη ὅτι ἀκολουθεῖται ἀπὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς ὡς αἶτημα τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ νοῦ», καὶ ἀπὸ κεφάλαιο ὕστερα μὲ τίτλο «Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ ὡς αἶτημα τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ νοῦ»⁶.

Ἐκδηλοῦ εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ βᾶρος τῶν δύο μεταφυσικῶν θεμάτων, «ἀθανασία τῆς ψυχῆς» καὶ «ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ». Σημαντικώτατη γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ στάση τοῦ Kant εἶναι ἡ σύναψή τους μὲ τὸν καθαρὸν πρακτικὸν νοῦ, ὡς «αἰτημάτων».

* * *

Ὡς θέμα τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου δηλώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Kant ἡ κατάδειξη ὅτι ὑπάρχει «καθαρὸς πρακτικὸς νοῦς» καὶ ἡ κριτικὴ παρουσίαση τῆς «ὄλης πρακτικῆς δυνάμεώς του», ὥστε νὰ ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξὴ του ἀπὸ τὴν πράξιν, ἀδιαμφισβήτητα (σ. 1).

Μὲ τὸν «δίχως ὄρους πρακτικὸν νοῦ» εἶναι λειτουργικὰ συναρτημένη ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου (σ. 34). Ἡ ἐλευθερία θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Kant ὡς ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος («Schlussstein») τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος ἐνὸς συστήματος τοῦ καθαρῶν νοῦ, πρακτικοῦ εἴτε θεωρητικοῦ (σ. 1)· καὶ παρουσιάζεται ὡς ἀυτόθετη, καὶ ὡς αὐταπόδεικτη, καθὸ ἀναγκαία προϋπόθεσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τοῦ συννυφασμένου μὲ τὴ θέλησιν, τῆ διαφορισμένη αὐτὴ ἀπὸ τὸ — πανίσχυρο στὰ ζῶα — ἐνστικτο ψυχικὴ δύναμις τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κατευθυντήρια τῆς καθημερινῆς καὶ ὑπερκαθημερινῆς ζωῆς του.

Ἡ συνύφανσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου μὲ τὴ θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκπηγάζει, σχολιάζομε, ἀπὸ τὴν ἀδήριτη σύμφωνσις τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος μὲ τὴν ὑπαρξὴν τοῦ ἀνθρώπου⁷. Καὶ εἶναι, προσθέτομε, ἡ σύμφωνσις αὐτὴ ἀδήριτη, καθὼς ἡ χειραφέτησις

6. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι καὶ τὰ πέντε αὐτὰ κεφάλαια συνανήκουν στὸ κύριον τμήμα τῆς «Διαλεκτικῆς τοῦ πρακτικοῦ νοῦ».

7. Πρβλ. Δεσποτοπούλου, Μελετήματα Φιλοσοφίας, 1978, σ. 56-57.

τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς δυναστείας τοῦ ἐνστικτοῦ ἔχει ἐπιφέρει στέρησή του ἀπὸ τῆς βιοσυνηρητικῆς σοφίας, τῆ συσσωρευμένη στὸ ἐνστικτο⁸. Εἶναι λοιπὸν ὁ ἠθικὸς νόμος συνυφασμένος μὲ τῆ θέληση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὀρθὴ λύση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος, ἀπότοκου τῆς ἀποκοπῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἐνστικτο καὶ ἀδήριτα σύμφυτον μὲ τὴν ὑπαρξή του.

Ἐξ ἄλλου, ὡς αὐτόθετη ἀρχὴ τῆς βουλησιακῆς ἐνέργειας, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτελεῖ, αὐτὴ μόνη, ἔναρξη ἀπόλυτη, δηλαδή χωρὶς προέλευση ἀπὸ κάτι ἄλλο, σειραῶς χωροχρονικῶν ἢ ἀπλῶς χρονικῶν ἐνεργημάτων καὶ ἄρα γεγονότων, συνταγμένων ἐφεξῆς ὑπὸ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας (σ. 1, σ. 125)⁹. Μὲ τὴν ἐλευθερίαν δηλαδή ὁ ἄνθρωπος κατορθώνει κάθε φορὰ νὰ ὑφώνεται σὲ ἀπόλυτη ἀπαρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς του ἀντίκρου στὸν κόσμον καὶ ἀντίκρου στὴν ἴδια τὴν ἐγκόσμια — καὶ ἄρα αἰτιοκρατικὰ προσδιορισμένη — ζωὴ του¹⁰. Συντελεῖται ὁμοῦς τὸ ἐξαισιο αὐτὸ κατόρθωμα, καθὼς ἐλευθερία, σημαίνει, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, ἰκανότητα πρὸς ἀποκάλυψη τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ ὅπως ἡ ἀποκάλυψη αὐτὴ ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νοῦ, δηλαδή ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νοῦ ἀποκλειστικά, ὡς μόνη πηγὴ καθορισμοῦ τῆς βουλησιακῆς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη τόνισε τὴν δυαδικὴν ἄρθρωση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς: μὲ τὴν ἔξαρση τοῦ ἀνθρώπου ὡς «ἀρχῆς» τῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν ἀντικειμενικῶν ὑπαρκτῶν ἀξιῶν ὡς «ἀρχῆς» τῶν πράξεων¹¹. Γράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια: «ἔοικε δὴ... ἄνθρωπος εἶναι ἀρχὴ τῶν πράξεων» (1112b31-32· πρβλ. 1111a24-25, 1112b28, 1139b65) καὶ ἀκριβέστερα «Πράξεως οὖν ἀρχὴ προαίρεσις» (1139a31), δηλαδή σὲ γλῶσσα νεωτερικῆ: ἀρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐλευθερία του· γράφει ὁμοῦς ἐπίσης «ἐν δὲ ταῖς πράξεσι τὸ οὐ ἔνεκα ἢ ἀρχῆ, ὥσπερ ἐν τοῖς μαθηματικοῖς αἱ ὑποθέσεις» (1151a16-17), καὶ ἀκριβέστερα «αἱ μὲν γὰρ ἀρχαὶ τῶν πρακτῶν τὸ οὐ ἔνεκα τὰ πρακτὰ» (1140b16-17), δηλαδή σὲ νεωτερικὴ γλῶσσα: ἡ πρωταρχὴ

8. Πρβλ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 76-77.

9. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ χαρακτηρίζεται ἡ ἐλευθερία ὡς «ὑπεραισθητὸ ἀντικείμενο τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητας», σ. 4.

10. Σχετικὰ ἐξαιρεται ἡ διφυΐα τοῦ ὑποκειμένου τῶν πράξεων, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς αὐτὸς ἀνήκει ὄχι μόνον στὸν αἰσθητὸ, ἀλλὰ καὶ στὸν νοητὸ κόσμον, καὶ ἀντίστοιχα ὁ διυσιμὸς ἐπίσης τῶν ἰδίων τῶν πράξεων, καθὼς αὐτὲς ἀνήκουν στὸν αἰσθητὸ κόσμον, ἄρα καὶ ὑπάρχουν σὲ κατὰ μηχανικὴ ἀναγκαιότητα προσδιορισμό, συνάμα ὁμοῦς ὑπάρχουν σὲ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον «αἰτιότητα», δηλαδή πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν καὶ συνδετικὴ τους μὲ τὸν νοητὸ κόσμον (σ. 126-127· πρβλ. σ. 59).

11. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, II, 1980, σ. 170 κ. ἐπ.

ἀντικειμενικά τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ σκοπὸς ἢ μᾶλλον ὅ,τι ἀποτελεῖ σκοπὸν, ἢ προκείμενη ἀξία.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζεται μὲ τὴ γλῶσσα εὐρύτερα τῆς πραξιολογίας, ὅπου ἐμπεριέχεται καὶ ἡ καρτιανὴ γλῶσσα τῆς ἠθικῆς, διοπλασμένη ἀντίστοιχα.

Ἡ ἐσώτατη, κατὰ Kant, συνάρθεια τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὴ θέληση τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κυβερνημένη ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νοῦ, ὀνομάζεται αὐτονομία τῆς βουλήσεως. Καὶ χαρακτηρίζεται ἡ «αὐτονομία τῆς βουλήσεως» ὡς ἡ μόνη ἀρχὴ ὄλων τῶν ἠθικῶν νόμων καὶ τοῦ σύμφωνου μὲ αὐτοὺς καθήκοντος (σ. 39), ἐνῶ διακηρύσσεται ὡς ἀντίθετη πρὸς τὴν ἠθικότητα, καὶ ὡς ἀπρόσφορη νὰ θεμελιώσει οἰαδήποτε ὑποχρεωτικότητα, καθὸ ἀντίθετη πρὸς τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴν τῆς, ἡ ἐτερονομία¹² τῆς βουλήσεως, δηλαδή ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες, τὰ πάθη, καὶ γενικὰ τὶς ἀλογικὰς τάσεις τῆς ψυχῆς, εἴτε ἀπὸ κάθε στοιχεῖο ἄλλο μὴ προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἴδια στὴν ἄσπιλή τῆς καθαρότητα. Καὶ μάλιστα ὁ Kant διακρίνει, στὴ συνάρτηση αὐτῆ, δύο ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας: τὴν ἐλευθερίαν μὲ ἀρνητικὴ σημασία, δηλαδή ὡς ἀνεξαρτησία τῆς βουλήσεως ἀπὸ κάθε ἐπιθυμιακὸ ἐπηρρασμὸ εἴτε ὅποιο ἐμπειρικὸ προσδιορισμὸν, καὶ τὴν ἐλευθερίαν μὲ θετικὴ σημασία, δηλαδή ὡς αὐτονομοθεσία τῆς βουλήσεως, ἐπιτελεσμένη ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νοῦ. Ἐξ ἄλλου καὶ τονίζει πάλι, ὅτι ἡ ἐλευθερία μὲ τὶς δύο αὐτὰς σημασίες τῆς ἀποτελεῖ τὴ μόνη ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας (σ. 39).

Ἐκφραστικώτατος γιὰ τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως εἶναι ὁ λεγόμενος «βασικὸς νόμος τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ νοῦ»: «Πράττε μὲ τρόπο τέτοιο, ὥστε ὁ κανὼνας τῆς θελήσεώς σου νὰ εἶναι δυνατὸν πάντοτε νὰ ἰσχύει ταυτόχρονα ὡς ἀρχὴ καθολικῆς νομοθεσίας» (σ. 36). Δηλαδή, ἡ αὐτονομία τῆς βουλήσεως δὲν σημαίνει ποτὲ αὐθαίρετο καθορισμὸν τοῦ περιεχομένου τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ σημαίνει ἀποκάλυψη καὶ τήρηση κανόνα πρακτικοῦ μὲ κύρος καθολικόν, ἐπιτελεσμένη ἄλλωστε ἀπὸ τὸν καθαρὸν πρακτικὸν νοῦν, χορηγὸν στὸν ἄνθρωπον τοῦ ὀνομαζόμενου «ἠθικοῦ νόμου» (σ. 37).

Ἐκφραστικώτατη ἐπίσης γιὰ τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον, τὴν ἀπότοκην τῆς αὐτοῦ παραγωγῆς τοῦ ὑπὸ τὸν ἠθικὸν νόμον, εἶναι ἡ διάκριση καὶ ἡ σύνδεση τῆς ὑπεραισθητῆς φύσεως καὶ τῆς αἰσθητῆς Φύσεως, ἢ τῆς *natura archetypa* καὶ τῆς *natura ectypa*, δηλαδή ἡ ἀναγνώριση τῆς χορηγίας ἀπὸ τὸν ἠθικὸν νόμον ὑπεραισθητῆς μορφῆς στὸν κόσμον τὸν φυσικόν, δίχως ὁμως θρασὴν τοῦ μηχανισμοῦ του¹³ (σ. 52).

12. Πρβλ. Δεσποτοπούλου, Τὸ δικαίωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου, 1939, σ. 11-13, ὑποσ. 1.

13. Πρβλ. Παπανούτσου, ὅπ. ἀν. σ. 150 κ. ἐπ.

Καίρια έννοια τῆς ἠθικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Kant εἶναι ὅ,τι ὀνομάζεται *Pflicht* δηλαδή καθήκον, έννοημένο μὲ ἀκραία καθαρότητα.

Ἦδη στὴ Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἡθῶν ὁ Kant εἶχε ὀρίσει τὸ καθήκον ὡς τὴν ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιτελέσει ὀρισμένη πράξη ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν νόμο, δηλαδή μόνο ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν νόμο. Ἐπαινημμένα, καὶ στὸ ἴδιο αὐτὸ ἔργο, καὶ στὴν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, ἐξηγεῖται καὶ τονίζεται, ὅτι, γιὰ νὰ εἶναι ἠθικὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι σύμφωνη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο, ἄρα καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀποφασίζεται, καὶ νὰ τηρεῖται ἢ νὰ ἐπιτελεῖται, ἀπὸ καθήκον καὶ μόνο, χωρὶς νὰ συντρέχει κανένα κίνητρο ἄλλο: "Ἐν π.χ. μιὰ πράξη, ἀντικειμενικὰ σύμφωνη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο, ἔστω μιὰ πράξη ἔξοχη σωτηρίας σιναθρώπου σὲ κίνδυνο, ἔχει γίνεи μὲ κάποια ὑστεροβουλία ὠφελιμιστικὴ, ὅπως ἡ ἐπιδίωξη κοινωνικῆς ἐπιδοκιμασίας, ἢ καὶ ἀπὸ συναισθηματικὴ ἀπλῶς παρόρμηση εὐσπλαχνίας, καὶ ὄχι ἀπὸ ἐπίγνωση καθήκοντος, ἢ πράξη αὐτὴ δὲν ἔχει γνήσιο ἠθικότητα. Πολὺ μᾶλλον δὲν ἔχει γνήσια ἠθικότητα ὅποια τυχὸν πράξη, ἀντικειμενικὰ σύμφωνη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο, ἔχει γίνεи ἀπὸ φόβο κάποιου κακοῦ ἢ καὶ μὲ σὺνδρομη εὐχαρίστηση καὶ γιὰ τὴν εὐχαρίστηση αὐτὴ. Καὶ τὰ πιὸ εὐγενικὰ συναισθήματα, ὅσα κατὰ κοινὴ παραδοχὴ χαρακτηρίζονται ὡς ἠθικά, ὅπως ἡ φιλοτιμία, ἡ αἰδημοσύνη, ἡ εὐγνωμοσύνη, ὁ οἶκτος, ἢ ἴδια ἢ ἀγάπη στὴν πιὸ καθαρὴ λειτουργία τῆς, θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Kant ὡς μὴ γνήσια κίνητρα ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ἐνῶ μόνο γνήσιο κίνητρο γι' αὐτὴν θεωρεῖται ὁ καθαρὸς σεβασμὸς (*die Achtung*) πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο καθ' ἑαυτόν. Μάλιστα, ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζεται κατὰ Kant ὡς πιὸ ἀθηντικὰ ἠθικὴ, ὅταν ἀποφασίζεται καὶ τηρεῖται ἢ ἐπιτελεῖται ἀπὸ καθήκον, δηλαδή ἀπὸ σεβασμὸ καθαρὸ πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀντίθεση πρὸς παρορμήσεις ἀλογικῶν ψυχικῶν τάσεων, ὅπως εἶναι οἱ ἐπιθυμίες εἴτε οἱ ἀποστροφές.

Μόνο συναισθημα παραδεκτὸ ἀπὸ τὸν Kant ὡς κίνητρο πρὸς ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος εἶναι ὁ «σεβασμὸς». Καὶ ἄς συγχωρηθεῖ νὰ χαρακτηρίσομε τὴν καντιανὴ αὐτὴ έννοια «σεβασμὸς» ὡς ἀκραία καθαρὴ προβολὴ τοῦ κατὰ Πρωταγόρα ἤδη ριζικοῦ ἠθικοῦ συναισθήματος, γνωστοῦ μὲ τὸ ὄνομα «αἰδώς»¹⁴. Καὶ ἄς συγχωρηθεῖ ἐπίσης νὰ ὑπενθυμίσομε τὸ ἠθικὸ παράγγελμα τοῦ Δημοκρίτου (ΔΚ 264): «μηδὲν τι μᾶλλον τοὺς ἀθρώπους αἰδεῖσθαι ἑωυτοῦ, μηδέ τι μᾶλλον ἐξεργάζεσθαι κακόν, εἰ μέλλει μηδεὶς εἰδῆσειν ἢ οἱ πάντες ἀθρώποι· ἀλλ' ἑωυτόν μάλιστα αἰδεῖσθαι, καὶ τοῦτον νόμον τῇ ψυχῇ καθεστάναι, ὥστε μηδὲν ποιεῖν ἀνεπιτήδειον».

14. Βλ. Δεσποτοπούλου, Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα, 1982, σ. 31.

Εὐλόγα ὁ Kant ἔχει προβεῖ στήν καθαρὴ σύλληψη τοῦ ἠθικοῦ συναισθήματος καὶ δέχεται μόνο τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο ὡς κίνητρο πρὸς ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος. Πιστεύει ὅτι μόνο ἡ ἰδέα τοῦ καθήκοντος ἀποτελεῖ κίνητρο βέβαιο, σὲ κάθε περίπτωση ἔγκυρο, ἐνῶ τὰ ὅποια «ἠθικά» συναισθήματα εἶναι ρευστά, δηλαδὴ ἄλλοτε ὑπάρχουν καὶ ἄλλοτε δὲν ὑπάρχουν, ἄλλοτε εἶναι ἰσχυρὰ καὶ ἄλλοτε μειωμένα στήν ἰσχὺ τους.

Ἡ ἐπιβολὴ ἐπάνω στὴ θέληση ἐκφράζεται μὲ τὸ ρῆμα «Sollen» («πρέπει»), ἐκφραστικὸ ἰδιότυπον ἐξαναγκασμοῦ. Ὁ ἀντίστοιχος κανόνας ὀνομάζεται «Imperativum» («προσταγή»). Ἡ «προσταγή» αὐτὴ ἔχει ἀπόλυτο εἴτε σχετικὸ χαρακτήρα. Ἡ συνυφασμένη μὲ τὴν ἠθικότητα «προσταγή» ἔχει ἀπόλυτο χαρακτήρα, δηλαδὴ ἰσχύει χωρὶς ἐξάρτηση ἀπὸ οἰοδήποτε ὄρο, δίχως κανένα ἐκ τῶν προτέρων ὑπολογισμό ὄτε καὶ τῶν ὄρων δυνατότητας νὰ πραγματοποιεῖ (σ. 22· πρβλ. σ. 70)· καὶ ὀνομάζεται «κατηγορικὴ προσταγή». Ἀντίθετα, ἡ συστατικὴ τῆς τεχνικῆς ἢ καὶ τῆς ἐμπειρικῆς βιοτικῆς σοφίας «προσταγή» χαρακτηρίζεται ἀπὸ σχετικότητα, δηλαδὴ ἰσχύει μόνο ὑπὸ κάποιους ὄρους· καὶ ὀνομάζεται «ὑποθετικὴ προσταγή».

Ἀντίστοιχη πρὸς τὴν «κατηγορικὴ προσταγή», ἡ ἐκπληρωτικὴ τοῦ καθήκοντος θέληση, ἐμφανίζεται ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε τι ξένο πρὸς τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νοῦ, δηλαδὴ ἀπὸ κάθε τι ἐμπειρικὸ¹⁵ εἴτε «παθολογικὸ» στήν ὀρολογία τοῦ Kant ὅπως οἱ ἀλογικὲς τάσεις τῆς ψυχῆς καὶ οἱ περιστάσεις τῆς τύχης (σ. 193)· καὶ ἀποτελεῖ ὅ,τι ὀνομάζεται «καθαρὴ θέληση» (σ. 37) ἢ «ἐλεύθερη θέληση» (σ. 34), καὶ ὅ,τι ὡς μόνη καθοριστικὴ πηγὴ ἔχει τὸν ἠθικὸ νόμο (σ. 132, πρβλ. σ. 34).

Στὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος συγκλίνουν ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ κατηγορικὴ προσταγή, ὁ καθαρὸς πρακτικὸς νοῦς καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, τέσσερες κύριες ἔννοιες τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant. Εἶναι ἄρα εὐεξήγητο, πῶς ὁ νηφάλιος φιλόσοφος ἀπευθύνεται σὲ λυρικὸ τόνο πρὸς τὸ καθήκον σὰν πρὸς πρόσωπο: «Καθήκον, μέγα ὄνομα ὑπέροχο. Ἐσὺ ποῦ δίχως τίποτε θελκτικὸ ἢ εὐχάριστο ἐντός σου ἀπαιτεῖς ἀπὸ τῆ θέληση τοῦ ἀνθρώπου ὑποταγὴ χωρὶς καμιά ἀπειλή κακοῦ πρὸς αὐτόν, μὲ τὴν παρουσίαση ἀπλῶς ἑνὸς νόμου, ποῦ βρίσκει ὁ ἴδιος εἴσοδο στήν ψυχὴ, ἀλλὰ

15. Ἐκφραστικώτατο εἶναι τὸ «θεώρημα III»: «Ἄν κάποιος ἔλλογο ὄν πρέπει νὰ σκέπτεται ὡς καθολικοὺς πρακτικοὺς νόμους τοὺς κανόνες του, δὲν δύναται νὰ τοὺς σκέπτεται παρὰ μόνον σὰν τέτοιες ἀρχές, ποῦ σύμφωνα ὄχι μὲ τὴν «ὑλὴ», ἀλλὰ μὲ τὴ μορφή ἀπλῶς περιέχουν τὴν καθοριστικὴ πηγὴ τῆς βουλήσεως» (σ. 31)· καθὼς καὶ τὸ «θεώρημα I»: «Ὅλες οἱ πρακτικὲς ἀρχές, ὅσες προϋποθέτουν ὡς καθοριστικὴ πηγὴ τῆς βουλήσεως κάποιον ἀντικείμενο... τῶν ἐπιθυμιῶν, εἶναι στὸ σύνολό τους ἐμπειρικὲς καὶ δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ δώσουν κανένα πρακτικὸ νόμο» (σ. 23).

και απαιτεί από μόνος του εύλαβική αναγνώριση με κατασίγηση αντίδρομων ψυχικών τάσεων, ποιά είναι ή πηγή σου, ή αξία σου, και ποῦ βρίσκεται ή ρίζα τῆς εὐγενικῆς σου καταγωγῆς;

Εἶναι κάτι ὄχι μικρότερο ἀπὸ ὅ,τι ἐξυψώνει τὸν ἄνθρωπο ὑπεράνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του (ὡς μέρος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου), και τὸν συνδέει με τάξη πραγμάτων, πὸν συλλαμβάνεται μόνο ἀπὸ τὴ διάνοια, και διέπει κυριαρχικά ὀλόκληρο τὸν αἰσθητὸ κόσμο, ἄρα και τὴν ἐμπειρικά προσδιορισμένη ἔπαρξη τοῦ ἀνθρώπου στὸ χρόνο, καθὼς και τὸ σύνολο τῶν παντοίων σκοπῶν... εἶναι ή π ρ ο σ ω π ι κ ὄ τ η ς, δηλαδὴ ή ἐλευθερία και ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ μηχανισμό ὀλόκληρης τῆς Φύσης, ἀλλὰ θεωρημένη ὡς δύναμη ἐνὸς ὄντος, ὑποταγμένου σὲ ιδιόρρυθμους, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ νοῦ του δοσμένους, καθαρὸς πρακτικὸς νόμους» (σ. 105).

Ἀπὸ τὸν ὕμνον αὐτὸν πρὸς τὸ καθῆκον, ἀλλὰ και πρὸς τὴν προσωπικότητα και τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, συνάγει ὁ Καπὶ ὀρισμένα συμπεράσματα, σημαντικώτατα γιὰ τὴν ἠθική:

Ἄ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἅγιος (ἀπαραβίαστος). Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄρκετὰ μὴ ἅγιος, ἀλλὰ ή ἀ ν θ ρ ω π ὄ τ η ς στὸ πρόσωπό του πρέπει νὰ εἶναι γι' αὐτὸν ἅγια.

Σὲ ὀλη τὴν Πλάση, τὰ πάντα ὅσα θέλει κάποιος και ἔχει δύναμη ἐπάνω τους, εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ μεταχειρισθεῖ ἀ π λ ὼ ς ὡ ς μ ἔ σ α· ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, καθὼς και ὀποιο ἔλλογο πλάσμα, εἶναι σ κ ο π ὄ ς α ὗ τ ὄ ς κ α θ' ἑ α υ τ ὄ ν· με τὴν αὐτονομία τῆς ἐλευθερίας του εἶναι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τοῦ ἁγίου (ἀπαραβίαστου)... ἄρα και δὲν ἐπιτρέπεται σὲ καμιὰ περίπτωση ή χρήση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀπλῶς μέσου, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται ή ἀντιμετώπισή του πάντοτε και ὡς σκοποῦ (σ. 106).

Ἡ φιλοσοφική αὐτὴ θεμελίωση τῆς ἀταξίας τοῦ ἀνθρώπου, ὡστε νὰ κηρύσσεται ἀπαράδεκτη ἠθικά ή χρήση του ὡς μέσου ἀπλῶς, και ὑποχρεωτική ἠθικά ή ἀντιμετώπισή του πάντοτε και ὡς σκοποῦ, ή φιλοσοφική αὐτὴ ἀναδιατύπωση κάπως τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Σενέκα «*Homo res sacra homini*», ἐνέχει τὴ ριζική ἠθική ἄρνηση τῶν κοινωνικῶν συστημάτων, ὀπου ἰσχύει σὲ κάποιο βαθμὸ ή ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο, καθὼς και ὀποια καταπίεση εἴτε ἐξουθένωση ὀμάδων ἀνθρώπων· και ἀποτελεῖ ἀντίστροφα τὴν ἠθική θεμελίωση τῶν κοινωνικῶν συστημάτων, ὀπου ἀκέραια πρυτανεύουν ή ἐλευθερία και ή δικαιοσύνη»¹⁶.

16. Πρβλ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, 1954, σ. 118-135.

Ἐξ ἄλλου, ἂν ὡς φιλόσοφος τοῦ καθαροῦ νοῦ ὁ *Kant* προβάλλει τὴν ἔννοια τοῦ καθήκοντος μὲ τόση αὐστηρότητα, καὶ ἀποβάλλει ἀμείλικτα κάθε τι ξένο πρὸς τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νοῦ ἀπὸ τῆ σύσταση τῆς ἠθικότητος, ὅμως ὁ ἴδιος ὁ *Kant* ὡς παιδαγωγὸς τῆς ἠθικῆς, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, δὲν ἀποστρέγει τὴν χρῆσιν ψυχολογικῶν στοιχείων γιὰ τὴ χειραγώγηση τοῦ ἀνθρώπου στὴν κατάκτηση τῆς ἠθικότητος. Τὴ χειραγώγηση αὐτὴ πρὸς τὴν ἠθικότητα ἐπιδιώκει τὸ παραμελημένο συνήθως Δεύτερο Μέρος τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, ἡ «Μεθοδολογία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ». Ὡς ἀντικείμενό της ὁρίζεται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν *Kant* «ἡ τέχνη πῶς νὰ ἐφοδιασθοῦν οἱ νόμοι τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ μὲ εἰσοδοστὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, μὲ ἐπιρροὴ στοὺς κανόνες της, δηλαδὴ ὁ ἀντικειμενικὰ πρακτικὸς νοῦς νὰ καταστεῖ καὶ ὑποκειμενικὰ πρακτικὸς» (σ. 181). Ὡς μέσα γιὰ τὴν προσέλκυση πρὸς τὴν ἠθικότητα γίνονται δεκτὰ ἡ ὑπόσχεση ὠφελήματος καὶ ἡ ἀπειλὴ ζημίας, ἀλλὰ ὡς προκαταρκτικὰ μόνο· καὶ ὡς κύριος πρόσφορος τρόπος τονίζεται ὁ ἠθικὸς φρονηματισμὸς, καὶ ἡ διαμέσου αὐτοῦ προβολὴ στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἠθικῆς μεγαλοσύνης του, μὲ συνέπεια τὴν ἐνίσχυση τῆς βουλευτικῆς του ἰκανότητος γιὰ ὑπερνίκηση τῶν αἰσθησιακῶν προσδιορισμῶν καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς εὐαισθησίας του (σ. 182-183). Εἰδικώτερα, ἐνῶ ἀποδοκιμάζεται ὁ ἀπλὸς κατηχησμὸς τῆς ἠθικῆς, ἐξαιρεται ἡ ἠθοπλαστικὴ ἀξία τῶν βιογραφικῶν ἡρώων τῆς ἠθικῆς ἢ τῶν ἀφηγήσεων πράξεων ἀνιδιοτέλειας καὶ ἀνθρωπισμοῦ, ἂν καὶ ταυτόχρονα συνιστᾶται μεγάλη προσοχὴ ὡς πρὸς τὸν παιδαγωγικὸν χειρισμὸν τῶν ἠθικῶν παραδειγμάτων (σ. 184-190). Καὶ προπάντων προτείνεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς εὐθυκρυσίας μὲ τὴν ἄσκηση κριτικῆς τῶν ἰδίων καὶ τῶν ξένων πράξεων, ἂν συμφωνοῦν καὶ μὲ ποιὸν ἠθικὸν νόμον συμφωνοῦν, καὶ ἐπὶ πλέον ἂν ἔχουν ὄχι μόνον «ἠθικὴν ὀρθότητα» ὡς πράξεις ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ «ἠθικὴ ἀξία» ὡς ἔκγονες «φρονήματος». Καὶ ἀκόμη ἀξιῶνεται νὰ ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τοῦ νέου ἀνθρώπου στὴν ἀνάβλυση τῶν ἰστορούμενων ἠθικῶν πράξεων ἀπὸ ἐπίγνωση καθήκοντος καὶ μόνο, χωρὶς συνδρομὴ κινήτρων ψυχολογικῶν, ὥστε νὰ ἀποκτάει ὁ ἴδιος συνείδηση τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας του, ὡς ἰκανότητος γιὰ ἠθικὸν αὐτοκαθορισμὸν σύμφωνα μὲ τὶς ὑπαγορεύσεις καὶ μόνον τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ, ἄσχετα ἢ καὶ ἀντίθετα πρὸς ὅποιες ψυχικὲς ἀλογικὲς τάσεις.

Ἄς συγχωρηθεῖ νὰ παρατηρήσομε, ὅτι ἡ καντιανὴ αὐτὴ μέθοδος γιὰ τὴν ἠθικὴν προάσκησιν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ χειραγωγητέου ἀκόμη πρὸς τὴν κυριαρχία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ ἐπάνω στὴ θέλησή του, εἶναι μεστή ἀπὸ εὐδιάκριτες ἀπηχῆσεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας τῆς παιδείας, ὡς «τροφῆς» εἰδικώτερα, δη-

λαδή ανατροφής του ανώριμου ανθρώπου¹⁷ (Πολιτεία 378be, 522a, Νόμοι 659a-660a), έστω και αν ο Kant δέν φαίνεται να είχε άμεση γνώση της.

Η έννοια «πρακτικός νοός» δέν αποτελεί εφεύρημα του Kant, αλλά υπήρξε πριν από αυτόν σε πολλά έργα φιλοσόφων. Ο Άριστοτέλης την είχε συλλάβει με ριζικό τρόπο. Ίδου έκφραστικώτατα χωρία τών *Ηθικών Νικομαχείων*: «έστι δ' όπερ έν διανοία κατάφασις και απόφασις, τούτ' έν όρέξει δίωξις και φυγή» (1139a21-22). «αυτή μέν ουν ή διάνοια... πρακτική της δέ θεωρητικής διανοίας τό εύ και κακώς τάληθές έστι και ψεύδος... του δέ πρακτικού και διανοητικού αλήθεια δμολογουμένως έχουσα τη όρέξει τη όρθή» (1139a26-31). Δηλαδή, ή λειτουργία της «διάνοιας» γενικά (πρβλ. 1138b15) απολήγει σε προβολή άπλως του ναί ή του όχι («κατάφασις και απόφασις»), ένω ή «όρεξις» ένέχει όρισμένη τάση, θετική ή άρνητική («δίωξις και φυγή»). Έξ άλλου, ένω ή λεγόμενη «θεωρητική διάνοια» παρουσιάζεται να έχει ως σύστοιχές της αξίες την αλήθεια και τό ψεύδος, ή λεγόμενη «πρακτική διάνοια» παρουσιάζεται να έχει ως σύστοιχη θετική αξία δ,τι παρέχει στην «όρεξη» όρθότητα («όμολόγως τη όρέξει τη όρθή»). Η κρίσιμη αυτή διάκριση έπεξηγεϊται και ολοκληρώνεται με την έπιγραμματική έκφραση «διάνοια δ' αυτή οθεν κινει, άλλ' ή ένεκά του και πρακτική» (1139a35-36). δηλαδή, ή «διάνοια» καθ' έαυτήν, περιορισμένη στη γνώση άπλως της πραγματικότητας, δέν έπιφέρει μεταβολή στον κόσμο, και μόνο ή «διάνοια» με πρακτική λειτουργία, προσανατολισμένη σε κάποιο σκοπό («ή ένεκά του»), έπιφέρει τη δράση του ανθρώπου, τη μεταβλητική του κόσμου.

Η ριζική αυτή σπουδαιότατη διάκριση δύο τουλάχιστον λειτουργιών της «διανοίας», αν και με βάση αυτή ο Άριστοτέλης διακρίνει την «έπιστήμη» από την «φρόνησι» (1139b18-1141a1), δέν αναπτύχθηκε όσο έπρεπε στην Ίστορία της Φιλοσοφίας¹⁸, ούτε άλλωστε από τον ίδιον τον Άριστοτέλη, όσο κρίνομε από τα διασωσμένα έργα του. Και ο Kant αποδύθηκε στον άγώνα, τον φιλοσοφικό, να έμβριθύνει αυτός και να έμπεδώσει τη διάκριση τού πρακτικού νοού από τον θεωρητικό νοού, αλλά πάντοτε με άφειτηρία την «Κριτική του Καθαρού Λόγου», δηλαδή όδηγμένος ή και δεσμευμένος από έννοιες του θεωρητικού νοού, παρά τις βαθύβλυστες έννομήσεις του προς την ήθική, ως κύρια πηγή της ευγένειας του ανθρώπου.

Πολλές σελίδες της Κριτικής του Πρακτικού Λόγου με κοπιαστικώτατες

17. Βλ. Δεσποτοπούλου, Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος, 1980², σ. 103-111.

18. Βλ. Δεσποτοπούλου, Μελετήματα Φιλοσοφίας, II, 1980, σ. 107-108.

αναλύσεις γὰ τὸ σπουδαῖο ζήτημα, πῶς ὁ «καθαρὸς νοῦς» ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ λειτουργεῖ ὡς «πρακτικὸς», καὶ ἐπιβάλλει ἄρα στὴ θέληση τὶς ὑπαγορεύσεις του, ἀντιστοιχοῦν συνολικὰ στὴν ἐπιγραμματικὴ αὐτὴ ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλους «διάνοια δ' αὐτὴ οὐθὲν κινεῖ, ἀλλ' ἢ ἐνεκά του καὶ πρακτικὴ». Ἐξ ἄλλου, τὸ καιριο αὐτὸ κοσμολογικὸ ἢ καὶ ἀνθρωπολογικὸ θεώρημα, ὅτι ἡ «πρακτικὴ διάνοια» ἐπιφέρει, καὶ ὄχι μόνον προκαθορίζει, τὴ δράση τῶν ἀνθρώπων, ἀποσαφηνίζεται καὶ θεμελιώνεται μὲ ἄλλη ἐξοχη ἐπίσης ἔκφραση, δηλωτικὴ τῆς «πρακτικῆς διανοίας» ὅπου συνδυάζεται ἡ πρακτικὴ νόηση μὲ τὸ ψυχορρητικὸ στοιχεῖο. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἐνυπάρχει στὸν ὀρισμὸ τῆς «προαιρέσεως»: «ἢ ὄρεκτικὸς νοῦς ἢ προαίρεσις ἢ ὄρεξις διανοητικὴ».

Ἴδου λοιπὸν ἔκφραση, φιλοσοφικὰ ἰσοδύναμη, τοῦ «πρακτικοῦ νοῦ» ἢ ἔστω ἰσοδύναμη τουλάχιστον. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἐμπεριέχει τὴν ἰδιοσυστασία τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴ διπλὴ δυνάμη του, ἔκγονη τῆς ψυχορρητικῆς ρίζας του: καὶ νὰ καθορίζει καὶ νὰ κινεῖ τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Χαρακτηριστικὸς, ἐξ ἄλλου, εἶναι ὁ δισταγμὸς τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ ἀποφασίσει γιὰ τὸ πρωτεῖο τοῦ ψυχορρητικῶ ἢ τοῦ νοητικῶ στοιχείου: «ὄρεκτικὸς νοῦς... ἢ ὄρεξις διανοητικὴ». Μὲ τὴ δυαδικὴ αὐτὴ, ἔστω διαζευκτικὴ, προβολὴ τῆς ὑποκειμενικῆς ἀρχῆς τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέφυγε τὴ μονομέρεια καὶ τοῦ Voluntarismus καὶ τοῦ Intellectualismus, ποὺ ἐμελλε νὰ ταλανίσει τὴν ὀψιμη προπάντων μεσαιωνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Kant, παρὰ τὴν ἐναντίον του κριτικὴ, βásiμη ἀπὸ στενὴ σκοπιὰ, ὅτι μὲ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία του ἐξαίρει τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑποβαθμίζει τὶς ἄλλες δυνάμεις τοῦ πνεύματος¹⁹, ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς τὸν Intellectualismus, καθὼς ἀντιμετωπίζει τὴν ἀνθρώπινη βούληση ὡς πεδίο ἀνταγωνισμοῦ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ πρὸς τὶς ἀλογικὰς ψυχικὰς τάσεις.

Ἀλλὰ στὴν ἀξίωση αὐτὴ, νὰ κυριαρχεῖ ὁ καθαρὸς πρακτικὸς νοῦς στὴν ψυχικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Kant ἔχει ἐνδοξο προηγούμενο στὴν Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας: τὴν ἀρετολογία καὶ τὴν ἠθικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ Πλάτωνος. Ὑπενθυμίζω τὸν ὀρισμὸ τῆς «δικαιοσύνης», δηλαδὴ τῆς συνολικῆς ἠθικῆς ἀρετῆς (Πολιτεία Δ, 434b-444a)²⁰, καθὼς καὶ τὴν ἀλληγορικὴ μὲ τὸ σύμβολο τῆς Χίμαιρας περιγραφή τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὑποκειμένου στὸν κίνδυνο τῆς ἀνηθικότητος καὶ ὡς ἱκανοῦ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἠθικότητος (Πολιτεία Θ, 588b-592b).

19. Βλ. Le Senne, *Traité de Morale Générale*, 1947, s. 285.

20. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 114-119.

Στήν Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου ἐκδηλώνεται ἡρωϊκὴ προσπάθεια τοῦ *Kant* νὰ περισώσει τὴν ἐνιαία ρίζα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ νὰ θεμελιώσει ὡς ἐνιαῖο τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας, βασισμένος στὴν ἔξαρση τῆς ἐλευθερίας, ἔννοιας θεωρημένης ὡς προβληματικῆς στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ἔννοιας ἀποδειγμένης ὡς πραγματικῆς στὴν Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου (σ. 1, σ. 126-127). Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἐξ ἄλλου, καὶ μάλιστα μὲ τὴ σύστοιχη ἔξαρση τοῦ *Faktum der reinen Vernunft* (σ. 37), δηλαδὴ τῆς πρακτικῆς λειτουργίας τοῦ «καθαροῦ νοῦ», ὡς αὐτόθετον, καὶ αὐταπόδεκτον ἄρα, «γεγονότος», ἡ Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου ἀποτελεῖ οἶονεὶ ἀντηρίδα φιλοσοφικῆ²¹ γιὰ τὴν ἐπιστήριξη τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου.

Εἶχε ἀναμφίβολα διαισθανθεῖ ὁ *Kant*, ὅτι ὁ γνωσιακὸς στοχασμὸς του καὶ ὁ ἠθικὸς εἴτε πραξιακὸς στοχασμὸς του κινοῦνται σὲ διαφορετικὴ ὁ καθένας τροχιά καὶ ἀπὸ διαφορετικὴ ὁ καθένας ἀφετηρία. Καὶ μὲ ἄκρα ἐντιμότητα ὁμολόγησε τὸν πνευματικὸν αὐτὸν διχασμόν. Ἀλλὰ καὶ προσπάθησε νὰ τὸν ὑπερικήσει μὲ τὴν σύστοιχη πρὸς τὴν ἔξαρση τῆς ἐλευθερίας προβολὴ τοῦ πρωτείου τοῦ πρακτικοῦ νοῦ —κάτι παρόμοιο σχεδὸν μὲ τὴν ἀναγωγή ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τοῦ «ἀγαθοῦ», δηλαδὴ τῆς κορυφαίας ἠθικῆς ἀξίας, σὲ ὑπατὴ ἀξία τῆς γνωσιολογίας καὶ τῆς ὄντολογίας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ διακήρυξη τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀγαθοῦ ἀκόμη καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ὄντολογίας, τὴν «οὐσίαν» (*Πλάτωνος Πολιτεία* 509b): «καὶ τοῖς γινγνωσκόμενοις τοίνυν μὴ μόνον τὸ γινγνώσκεισθαι φάναι ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ παρεῖναι, ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι, οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρᾶξεία καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος»).

Εἶναι γνώριμη στὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας ἡ διάσταση αὐτὴ μεταξὺ τῶν ἐπιδόσεών της ὡς κριτικῆς θεωρίας τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐπιδόσεών της ὡς πραξιολογίας καὶ ἠθικῆς. Ἐκδηλὸς εἶναι ὁ διχασμὸς στὸν Ἐμπεδοκλῆ, ὅπως ἐμφανίζεται μὲ τὸ ἔργο του «Περὶ φύσεως» καὶ τὸ ἔργο του «Καθαροί», ἔργο θεωρητικῆς φιλοσοφίας τὸ πρῶτο, ἔργο ἠθικῆς φιλοσοφίας τὸ δεύτερο. Ἐκδηλὸς ἐπίσης ἐμφανίζεται, καὶ σκανδαλίζει κάποτε, ὄχι βέβαια τοὺς σοβαροὺς ἱστορικοὺς τῆς Φιλοσοφίας, ὁ διχασμὸς τοῦ Δημοκρίτου ὡς κοσμολόγου φιλοσόφου καὶ ὡς ἠθικοῦ φιλοσόφου, ὅπως δηλαδὴ θεωρεῖται στὴν κοσμολογία του ὑλιστής, ἐνῶ στὴν ἠθικὴ του, ἢ καὶ στὴ γνωσιοθεωρία του, ἐμφανίζεται ἰδεαλιστής.

21. Ὁ *Kant* ἀποστέργει καὶ ἀποκρούει τὸν χαρακτηρισμὸν αὐτόν, καὶ προτιμᾷ νὰ ἐμφανίζει τίς καίριες αὐτὲς θεωρήσεις τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ ὡς «ἀληθινὰ μέλη ποῦ καθιστοῦν εὐδιάκριτη τὴ συνοχὴ τοῦ συστήματος» (σ. 5-6).

Ὁ Kant μάλιστα ἔχει δώσει εὐτυχέστατη ἔκφραση οἷον κλασσική, στὴν ἀντινομικὴ ἄποψη τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀντίστοιχη πρὸς τὴ δυναδικὴ αὐτὴ φιλοσοφικὴ στάση: «Δύο πράγματα γεμίζουν τὴν ψυχὴ μὲ πάντοτε καινούργιο καὶ μεγαλύτερο θαυμασμό καὶ δέος, ὅσο πιὸ συχνὰ καὶ πιὸ ἐπίμονα ὁ στοχασμὸς ἀσχολεῖται μὲ αὐτά: Ὁ ἑναστρὸς οὐρανὸς ὑπεράνω μου, καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος ἐντὸς μου... Τὰ βλέπω ἐμπρὸς μου καὶ τὰ συνδέω ἄμεσα μὲ τὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς μου. Τὸ πρῶτο ἀρχίζει ἀπὸ τὴ θέση πὸν καταλαμβάνω στὸν ἐξωτερικὸ αἰσθητὸ κόσμον, καὶ ἐπεκτείνει τὴ σύνδεση ὅπου βρίσκομαι σὲ δυσθεώρητο μέγεθος ἀπὸ κόσμους πέραν ἀπὸ κόσμους καὶ συστήματα συστημάτων, καὶ ἀκόμη στοὺς ἄπειρους χρόνους τῆς περιοδικῆς τους κινήσεως, τῆς ἑναρξῆς καὶ τῆς διάρκειάς τους. Τὸ δεῦτερο ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἀόρατο ἐαυτό μου, ἀπὸ τὴν προσωπικότητά μου, καὶ μὲ προβάλλει σὲ ἕνα κόσμον, πὸν ἔχει ἀληθινὴ ἀπεραντοσύνη, ἀλλὰ εἶναι ἀπὸ τὴ διάνοια μόνο συλληπτὸς, καὶ πὸν μὲ αὐτὸν (ἀλλὰ διαμέσου αὐτοῦ συνάμα καὶ μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ἐκείνους ὁρατοὺς κόσμους) ἀναγνωρίζω συνδεμένο τὸν ἐαυτό μου ὄχι τυχαῖα ἀπλῶς, ἀλλὰ μὲ τρόπο γενικὸ καὶ ἀναγκαῖο. Ἡ πρώτη ἄποψη ἐνὸς ἀναρίθμητου πλήθους κόσμων ἐκμηδενίζει σχεδὸν τὴ σπουδαιότητά μου, ὡς ζώοντος πλάσματος, πὸν ὀφείλει νὰ ἀποδώσει τὴ συστατικὴ του ὕλη στὸν πλανῆτη (ἕνα ἀπλὸ σημεῖο στὸ Σύμπαν), ἀφοῦ ἐπὶ ὀλίγον χρόνον εἶχε (ἄγνωστον πῶς) ἐφοδιασθεῖ μὲ δύναμη ζωῆς. Ἡ δευτέρη ἄποψη, ἀντίθετα, ἐξυψώνει ἄπειρα τὴν ἀξία μου ὡς πλάσματος προικισμένου μὲ νοημοσύνη, διαμέσου τῆς προσωπικότητάς μου, ὅπου ὁ ἠθικὸς νόμος μου ἀποκαλύπτει μιὰ ζωὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ ζώου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὀλόκληρον τὸν αἰσθητὸ κόσμον, τουλάχιστον ὅσο κ.λπ.» (σ. 193-194). Δηλαδή ὁ Kant πρὸς τὴν ἑτερόδοτη ὑπαρξὴ καὶ μηδισμινὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀπειροελάχιστου πλάσματος ἐνταγμένου στὸ ἄπειρον πλῆθος καὶ μέγεθος τῶν ἔνυλων κόσμων καὶ τοῦ ἀντίστοιχου μὲ αὐτοὺς χρόνον, ἀντιπαραβάλλει τὴν ἀπέραντη ἐπίσης, ἀλλότροπη, μεγαλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος νοητικῶν, δεκτικῶν διαμέσου τοῦ ἀπειροδύναμου ἠθικῶν νόμου νὰ ἔχει ζωὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ ζώου καὶ ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον ὀλόκληρον.

Στὴν ἔξαρση τῆς δυναδικῆς αὐτῆς ὑπαρξιακῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τοῦ πνεύματος Jacques Chevalier²² διαβλέπει ἀπήχηση τοῦ περιήρημον στοχασμοῦ τοῦ Pascal «Par l'espace l'univers me comprend et m'engloutit comme un point: par la pensée je le comprends».

Καὶ ἄς συγχωρηθεῖ νὰ ἐπισημάνομε, ὅτι παρόμοια πρὸς τὴν καντιανὴ αὐτῆ,

22. Βλ. ὅπ. ἀν., σ. 637.

ἢ σχεδὸν παρόμοια, σύλληψη τῆς δυναδικῆς ὑπαρξιακῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ καὶ τῆς ὄντολογικῆς του ἀσημαντότητας καὶ τῆς ἠθικῆς του σπουδαιότητας, ὑπάρχει ἤδη στοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος²³ (644d-645b), 803b-804b).

Καίριο στοιχεῖα τῆς Ἠθικῆς τοῦ Kant ἀμφισβητήθηκαν ἢ καὶ ἀντιμετωπίσθηκαν εἰρωνικά. Ἡ ὄλη συγκρότησή της προκάλεσε ἀμέριστο θαυμασμό, ἀλλὰ καὶ σοβαρὴ κριτικὴ, ἀπὸ τότε καὶ ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας.

Ὁ ἠθικώτατος ποιητὴς Schiller, σύγχρονος τοῦ Kant συγγραφέα τῶν ἔργων ἠθικῆς φιλοσοφίας, παρὰ τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸν φιλόσοφο ἔγραψε καὶ εἰρωνικὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὴν ἀκαμψία τῆς ἀντισυναισθηματικῆς ἠθικῆς του. Σὲ νηφάλια ὁμως ἀποτίμηση χαρακτήρισε ἐγκωμιαστικὰ τὸν Kant ὡς Δράκοντα μὲ τὴν ἠθικὴν του, καθὼς ταίριαζε στὴν ἐποχὴν του, ἀνάξια νὰ ἔχει ἓνα Σόλωνα.

Στὸν αἰῶνα μας διατυπώθηκε ἡ σοβαρώτερη κριτικὴ τῆς Ἠθικῆς τοῦ Kant ἀπὸ τὸν Max Scheler. Εἶχε προηγηθεῖ στὸν περασμένο αἰῶνα ἡ κριτικὴ της, μὲ ἀντιπαράθεση μάλιστα πρὸς τὴν ἀριστοτέλεια Ἠθικὴν, ἀπὸ τοὺς Schleiermacher, Zeller, Trendelenburg καὶ ἄλλους ὁμόγλωσσούς του.

Ὁ Max Scheler καταλόγισε μορφοκρατικὴ μονομέρεια στὴν Ἠθικὴν τοῦ Kant καὶ φιλοδόξησε νὰ ἐπέμβει συμπληρωματικά, μὲ τὴν χορηγικὴν περιεχομένου στὴν Ἠθικὴν τοῦ Kant φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν, δεκτικῶν νὰ ἀποκαλύπτονται ὄχι μὲ νοητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μὲ ἀποκαλυπτικὴ διαίσθησή του, ἀπὸ τοκὴ ὀρισμένων συναισθημάτων. Ἐκφραστικώτατος εἶναι ὁ τίτλος τοῦ βασικοῦ ἔργου τοῦ Scheler: *der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, πρωτοδημοσιευμένου τὸ 1913.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν Max Scheler, καὶ μάλιστα καθ' ὑπέρβαση τῶν ὀρίων τῆς κριτικῆς του, ἄλλος Γερμανὸς φιλόσοφος, ὁ Nicolai Hartmann, στὸ ἔργο του *Ethik* πρωτοεκδομένο τὸ 1926, ἐπιχειρεῖ νὰ χειραφετηθεῖ ὀλωσδιόλου σχεδὸν ἀπὸ τὴν Ἠθικὴν τοῦ Kant καὶ ἀμφισβητεῖ βασικὴ ἀρχὴ της, ὅπως ἡ σχέση ἐλευθερίας καὶ ἠθικοῦ νόμου. Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ Kant διακηρύσσει, ὅτι ὁ πραγματικὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὁ λυτρωμένος ἀπὸ τὶς πιέσεις τῆς ψυχολογικῆς νομοτέλειας καὶ διεπόμενος μόνον ἀπὸ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ νοῦ, δὲν θέλει τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν ἠθικὸ νόμον καὶ συμμορφώγεται πάντοτε πρὸς αὐτόν, μάλιστα καὶ τὸν θέτει ὁ ἴδιος κάπως, ὁ Hartmann διεκδικεῖ γιὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου τὴν εὐχέρεια καὶ νὰ μὴ συμμορφώνεται πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον, νὰ μὴ δέχεται καὶ νὰ ἀπορρίπτει τὶς ἠθικὰς ἀξίες, ἀν καὶ ὑπαρκτὲς ἢ ἔγκυρες καθ' ἑαυτές.

23. Βλ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, 1982, σ. 59-63.

Ἐμεῖς βέβαια κρίνομε σφαιερῇ τὴν «ἀναρχικὴν» αὐτὴν θεωρίαν τῆς ἐλευθερίας, καὶ προτιμοῦμε τὴν θεωρίαν τοῦ *Kant*, ὅσο καὶ ἂν δὲν ἀποκλείομε τὸ σφάλμα τυχόν τοῦ πρακτικοῦ νοῦ στὸν καθορισμὸν τῆς συγκεκριμένης ἐπιταγῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τοῦ συγκεκριμένου περιεχομένου τοῦ καθήκοντος, ἀπὸ λαθεμένη ἐκτίμησιν κάποιου στοιχείου τῆς πολύπτυχης, προκειμένης ἢ ἐπικείμενης, πραγματικότητος.

Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ *Kant*, πέραν ἀπὸ οἰαδήποτε κριτικῆς τῆς, ἀναγνωρίζεται ὡς μέγιστος πνευματικὸς ἄθλος, ἰδιαίτερα μὲ ὀρισμένους ἐδραεῖς ἐπιτεύξεις τῆς, ἀνυπέρβλητες ἔκτοτε.

Ὁ ἴδιος ὁ *Kant* δὲν θὰ διαφωνοῦσε ὡς πρὸς τὴν ἀνεπάρκεια τυχόν τῆς ἠθικῆς μεθοδολογίας του. Ρητὰ ἐξ ἄλλου τὴν ἀναγνωρίζει στὸ προτελευταῖο κεφάλαιον τῆς *Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου* (σ. 193).

Ὁ καταλογισμὸς ὅμως στὴν ἠθικὴν τοῦ *Kant* ὑπεράνθρωπον στόχον ἢ καὶ ἀπάνθρωπον τόνον δὲν εὐσταθεῖ, νομίζομε, καὶ δείχνει μᾶλλον ὅτι ἔχει ἀγνοηθεῖ τουλάχιστον ἢ «Μεθοδολογία τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ νοῦ» καὶ ὅτι γενικὰ ἔχουν παρεξηγηθεῖ οἱ προθέσεις του. Καθὼς ἐμεῖς πιστεύομε, ὁ *Kant*, ὅπως σχεδὸν καὶ ὁ *Πλάτων*, ἐπιχείρησαν καὶ ἐπέτυχαν νὰ προβάλλουν ἰδεώδη τύπον ἠθικότητος, ὡς ἀπόλυτον κριτήριον καὶ ὑπατο πρότυπον συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ χρειάζεται ἢ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὑψηλὸν αὐτὸ καὶ σταθερὸν μέτρο, γιὰ νὰ καθοδηγεῖται ὀρθὰ μέσα καὶ ἀντίκρουστος τοὺς ριπτασμούς καὶ τοὺς κινδύνους, τοὺς ἔκγονους ἀπὸ τὶς σύμφυτες μὲ τὸν βιοψυχισμόν του δυνάμεις καὶ ἀπὸ τὸν δυναμισμὸν τῶν γύρω του φυσικῶν στοιχείων. Βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος ἐμπρὸς στὸ ἀπειροδύναμον πρόβλημα τῆς δημιουργικῆς εἴτε καταστροφικῆς πρωτοβουλίας του πρὸς τὴν πανδότερα Φύσιν, τῶν πολλαπλῶν ἐνδεχομένων ἐμπνεύσεων του ἀπὸ ἄ-χρονοι καὶ ἄ-χωροι αὐταξίες, καὶ ἀκόμη τῶν πολύπλοκων συμβιοτικῶν σχέσεων του μὲ τοὺς συνανθρώπους του, ὥστε δίχως κάποιον μόνιμον σημεῖον προσανατολισμοῦ ὑπέχει διαλυτικὴ ἀμηχανία, ὄρθιος στὴν σχεδιά τοῦ βίου, κλυδωνιζόμενῃ ἐπάνω σὲ ἀπέραντον, πολυκύμαντον, πέλαγος. Ὁ *Kant*, ὅπως καὶ ὁ *Πλάτων*, χορήγησε μὲ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν του μόνιμον σημεῖον προσανατολισμοῦ στὸν ἄνθρωπον τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς ἐποχῆς μας. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους διδασκάλους τῶν ὄρων τῆς ἠθικότητος ὑπῆρξε καὶ εἶναι ὁ τιμώμενος ἀπὸψε Γερμανὸς φιλόσοφος *Immanuel Kant*.